

Nationaal of transnationaal?

De macht van de Duitse koloniale beweging tussen 1920 en 1929
in de Republiek van Weimar

Bachelorscriptie

Naam	Niels Ottenheim
Studentnummer	5505941
Instelling	Universiteit Utrecht
Opleiding	Geschiedenis
Vak	Ges-Bachelor Eindwerkstuk (GE3V14054)
Docent	prof. dr. J. Pekelder
Aantal woorden	8591
Plaats	Utrecht
Datum	18 januari 2017

Samenvatting

De Duitse koloniale beweging en haar pogingen om na de Eerste Wereldoorlog de Duitse koloniën terug te krijgen (zogenaamd *Kolonialrevisionismus*) is een fenomeen dat historiografisch weinig aandacht krijgt toebedeeld. Wat opvalt aan het bestaande onderzoek is dat de focus sterk ligt op de maatschappelijke machtsreikwijdte van de beweging in de Republiek van Weimar. Dit is opvallend, aangezien ook sprake is geweest van een samenwerkingsverband tussen de koloniale beweging en de Duitse overheidsinstanties. Met name met het ministerie van Buitenlandse Zaken was sprake van een intensieve samenwerking. Aangezien deze coöperatie onderbelicht blijft in de historiografie is het relevant bevonden in dit onderzoek de macht van de koloniale beweging in de relatie met het ministerie van Buitenlandse Zaken aan een nadere analyse te onderwerpen.

Zodoende is een scherper inzicht verkregen in de manier waarop de koloniale beweging haar belangen probeerde te behartigen. Aan de hand van een analyse van wetenschappelijke publicaties en de correspondentie tussen één van de meest representatieve vertegenwoordigers van de koloniale beweging (Heinrich Schnee) en het ministerie van Buitenlandse Zaken, is namelijk aangetoond dat de macht van de Duitse koloniale beweging niet een puur nationaal fenomeen was, maar een die zich tot buiten de grenzen van de Republiek van Weimar wist te vergroten. In die zin dient de macht van de beweging niet als een nationaal, maar transnationaal fenomeen te worden beschouwd. Dat betekent dat toekomstig onderzoek naar het koloniale revisionisme niet alleen in archieven in Duitsland moet worden uitgevoerd, maar ook in die van andere landen.

Inhoudsopgave

Inleiding	2
I. Van glorie naar verval	7
Het ontstaan van de koloniale beweging en haar Kolonialrevisionismus	7
De maatschappelijke macht van de koloniale beweging	9
II. Geaccepteerd, doch ongewild verlies	12
III. Boeken als machtsmiddel	16
IV. Inperking, maar ook uitbreiding	23
Conclusie	25
Literatuurlijst	27

Inleiding

Met het Verdrag van Versailles in 1919 legden de Entente-mogendheden het Duitse Rijk voor zijn rol in de Eerste Wereldoorlog enkele strafmaatregelen op. Onderdeel daarvan vormde de ontneming van zijn koloniën in Afrika, Oceanië en Azië, die daarmee onder mandaat van leden van de Volkenbond werden gesteld. Hoewel het Duitse Rijk al tijdens de Eerste Wereldoorlog het gezag over enkele van deze koloniën had verloren, werd dit met het Verdrag van Versailles officieel. Daarmee was de Duitse bevolking haar koloniën echter nog niet vergeten. Na de Eerste Wereldoorlog ontstond een zogenaamd *Kolonialrevisionismus*. Volgens Joachim Nöhre, een van de weinigen die dit fenomeen definieert, betrof dit een verschijnsel waarin verschillende belanghebbenden zich na het opstellen van het Verdrag van Versailles in verschillende koloniale verenigingen verzamelden en zich inzetten voor het terugkrijgen van de voormalige Duitse koloniën.¹

Het historiografisch onderzoek naar dit revisionisme kan grofweg worden opgedeeld in een cultureel-maatschappelijke en politieke stroming, hoewel het vrijwel nooit het centrale thema vormt van een monografisch onderzoek. De cultureel-maatschappelijk georiënteerde invalshoek is sterk gefocust op concepten als *postcolonialism*, *memory-culture* en *gender*. Het meest recente onderzoek wat dergelijke concepten in beschouwing neemt is uitgevoerd door Britta Schilling. Schilling geeft in haar boek *Postcolonial Germany* (2016) een analyse van diverse Duitse cultuurgoederen uit de periode 1915-1990 om te achterhalen wat de doorwerking was van het verlies van de koloniën in de Duitse maatschappij. Daarbij heeft ze onder meer gekeken naar producten die door de hierboven genoemde verenigingen als propagandamateriaal werden ingezet. Dit is in overeenstemming met een onderzoek dat eerder door de hierboven al aangehaalde Joachim Nöhre is uitgevoerd (*Das Selbstverständnis der Weimarer Kolonialbewegung*, 1998). Hij bestudeerde diverse tijdschriftpublicaties van de Deutsche Kolonialgesellschaft (hierna DKG, de belangrijkste van alle Duitse koloniale verenigingen²) om te achterhalen welke ontwikkeling het zelfbeeld van deze vereniging gedurende het bestaan van de Republiek van Weimar doormaakte.

¹ Joachim Nöhre, *Das Selbstverständnis der Weimarer Kolonialbewegung* (Münster 1997) Google Books e-book, I. Einleitung, eerste pagina. https://books.google.nl/books?id=W7uyhQ_SrN4C&lpq=PP1&dq=isbn%3A3825837645&pg=PP1#v=onepage&q&f=false

² Winfried Speitkamp, *Deutsche Kolonialgeschichte* (Stuttgart 2008) 161.

Voorbeelden van het meer politiek georiënteerde onderzoek naar het revisionisme zijn de overzichtswerken over Duits kolonialisme van de historici Horst Gründer (*Geschichte der deutschen Kolonien*, 1985) en Winfried Speitkamp (*Deutsche Kolonialgeschichte*, 2008). Zij besteden in de laatste hoofdstukken van hun boeken enige aandacht aan het revisionisme en haar verhouding tot het Duitse politieke systeem. Hoewel ook nog door Sebastian Conrad een overzichtswerk aangaande Duits kolonialisme is geschreven (*German Colonialism*, 2012), besteedt hij daarin slechts enkele terloopse opmerkingen aan het revisionisme. Naast de overzichtswerken zijn slechts enkele publicaties verschenen waarin de politieke aspecten op uitvoerigere wijze worden behandeld. Een voorbeeld daarvan is een publicatie van Karsten Linne (*Deutschland jenseits des Äquators?*, 2008), waarin hij de betekenis van kolonialisme binnen de Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) belicht. Daarbij duidt hij eveneens kort de rol van de koloniale vereniging aan. Klaus Hildebrand behandelt in zijn dissertatie *Vom Reich zum Weltreich* (1969) ook de betekenis van kolonialisme voor Hitler en de NSDAP tussen 1919 en 1945. Hoewel dit boek dus niet gefocust is op het koloniale revisionisme, wordt in dit boek wel de rol van het kolonialisme in bredere maatschappelijke en politieke zin bekeken. Hildebrand analyseert daarvoor alleen de rol van de DKG. Zij probeerde samen met de andere koloniale verenigingen het kolonialisme meer onder de aandacht te brengen bij Hitler en de NSDAP. Hildebrand laat zien hoe de DKG in de loop der jaren een steeds groter wordende afhankelijkheid van de NSDAP opbouwde, eindigend in de *Gleichschaltung* van 1936.

Wat echter aan de algehele historiografie over het revisionisme opvalt is dat voornamelijk wordt gekeken naar het machtsbereik van de Duitse koloniale beweging binnen de Duitse maatschappij. De machtsreikwijdte die zich via de relatie met de overheidsinstanties ontwikkelde, is onderbelicht gebleven. Dit is opvallend, omdat in het kader van een wens tot een algeheel revisionisme van het Verdrag van Versailles sprake was van een samenwerkingsverband tussen de koloniale beweging en het staatsapparaat. Met name tussen het ministerie van Buitenlandse Zaken en de DKG bestond een hechte band.³ Om meer inzicht te verwerven in de manier waarop de koloniale beweging haar revisionistische belang probeerde te behartigen, is het dus noodzakelijk de relatie tussen deze twee partijen nader te analyseren.

In verband met de beschikbare ruimte in dit essay kan slechts op één actor uit de koloniale beweging de nadruk worden gelegd. De meest voor de hand liggende optie daarvoor is Heinrich Schnee, aangezien hij de meest fervente activist is geweest voor

³ Wolfgang J. Mommsen en Jürgen Osterhammel (red.), *Imperialism and After Continuities and Discontinuities* (Londen 1986) 97.

het herkrijgen van de voormalige koloniën.⁴ De veronderstelling daarbij is, dat Schnee in die hoedanigheid het maximum aan mogelijkheden laat zien waarmee de koloniale beweging via het ministerie macht kon uitoefenen voor het behartigen van haar belangen. Schnee werd in 1871 in Neuhaldensleben geboren en was tussen 1912 en 1918 gouverneur van Duits-Oost-Afrika.⁵ Hij schreef tussen 1919 en 1940 meerdere boeken over bijvoorbeeld de Duitse koloniën en de implicaties van het Verdrag van Versailles. Daarnaast was hij vanaf 1924 tot 1932 parlementariër voor de Deutsche Volkspartei (hierna DVP) in de Duitse Rijksdag. Tussen 1926-1931 was hij voorzitter van de Bund der Auslandsdeutschen.⁶ Deze organisatie had de ondersteuning van geëmigreerde Duitsers tot doel.⁷ Tevens was hij lid van de DKG, waar hij tussen 1931 en 1936 voorzitter van was. Hij kwam in 1949 in Berlijn te overlijden.⁸

Aangezien het gehanteerde primaire bronnenmateriaal alleen relevante informatie bevat voor de periode 1920-1929 kan slechts deze periode onderzocht worden. Dit zal worden gedaan vanuit de volgende hoofdvraag: *Wat vormde tussen 1920 en 1929 de machtsreikwijdte van de Duitse koloniale beweging in de relatie met het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken?* Deze vraag zal aan de hand van de volgende deelvragen worden beantwoord:

- Wat was tussen 1920 en 1929 de machtsreikwijdte van de Duitse koloniale beweging zoals dat uit de historiografie naar voren komt?
- Wat vormde tussen 1920 en 1929 het koloniaal-revisionistische beleid van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken?
- Wat was tussen 1920 en 1929 de macht van Heinrich Schnee in de relatie met het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken?
- In hoeverre sluit de machtsreikwijdte van Heinrich Schnee aan op de machtsreikwijdte van de Duitse koloniale beweging zoals dat uit de historiografie naar voren komt?

⁴ Horst Gründer, *Geschichte der deutschen Kolonien* (Paderborn 1991) 220.

⁵ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlijn, (hierna: GStA PK), VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 21a, Vorwort V.

⁶ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 21a, Vorwort VI.

⁷ Tammo Luther, *Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933-1938: die Auslandsdeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten* (München 2004) 48.

⁸ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 21a, Vorwort VI-VII.

In de eerste vraag zal de machtspositie van de koloniale beweging worden geschetst zoals dat in de al bestaande historiografie naar voren komt. Daarmee wordt een kader ontwikkeld waarmee inzichtelijk kan worden gemaakt wat de resultaten uit de derde deelvraag kunnen toevoegen aan deze historiografie.

Door middel van de tweede vraag zal het revisionistische beleid van de diverse Duitse regeringen tussen 1920 en 1929 worden onderzocht. Dit is noodzakelijk, omdat met behulp van deze achtergrond nauwkeuriger kan worden bepaald wat de macht van Schnee in de relatie met het ministerie van Buitenlandse Zaken mogelijk maakte en beperkte.

Bij het beantwoorden van de derde vraag zal de relatie tussen het ministerie van Buitenlandse Zaken en Heinrich Schnee worden gereconstrueerd. Voor het bestuderen van de verhouding tussen deze twee partijen is onderzoek verricht naar een archiefinventaris uit het Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz te Berlijn. Deze inventaris is volledig gewijd aan de nalatenschap van Heinrich Schnee en bestaat onder meer uit persoonlijke aantekeningen, manuscripten voor bepaalde boeken, foto's en correspondentie. Voor het onderzoek in dit hoofdstuk is gefocust op de briefwisseling die in de periode 1920-1929 tussen het ministerie van Buitenlandse Zaken en Schnee bestond. Deze correspondentie bestaat in totaal uit ongeveer 160 brieven. Het betreft alle correspondentie die door verschillende personen vanuit het ministerie van Buitenlandse Zaken met Schnee is gevoerd: van medewerkers binnen het ministerie en haar ambassades tot de ministers, zoals Gustav Stresemann. De brieven van Schnee die als aanleiding voor de correspondentie van het ministerie gelden, zijn dus veelal niet aanwezig. Hierdoor mist voor het overgrote deel een belangrijk 'geluid', want met deze brieven zou duidelijker kunnen worden wat Schnee precies voor intenties had. In enkele gevallen werd vanuit het ministerie ook correspondentie gevoerd zonder dat daar een aanleiding van een brief van Schnee voor was. Tevens bevat de inventaris een aantal doorgestuurde stukken van derde partijen. De onderzochte brieven variëren sterk in vorm. Van korte, bevestigende berichtgeving tot stukken van meerdere pagina's waarin bepaalde gewichtige kwesties de revue passeren. Van het onderzochte materiaal bleken circa 120 brieven relevant voor de periode die in dit onderzoek wordt behandeld. Bij sommige brieven was het door een onleesbaar handschrift onmogelijk om te achterhalen wie de brief precies had opgesteld. Wel stond bij elk van deze brieven een stempel van het ministerie. Om die reden staat in sommige noten 'Auswärtiges Amt' in plaats van de eigenlijke naam van de afzender.

Bij het analyseren van dit primaire bronmateriaal wordt gebruik gemaakt van de hermeneutische methode. Deze methode omvat het interpreteren en begrijpelijk

maken van de informatie uit een bron door deze af te zetten tegen de context van het fenomeen dat in de bron wordt afgebeeld⁹, wat respectievelijk met het onderzoek uit hoofdstuk drie en twee gebeurt. Dit is noodzakelijk, omdat hiermee wordt voorkomen dat de bronnen al te vrij geïnterpreteerd kunnen worden. De veronderstelling hierbij is, dat de beschreven actoren van het ministerie van Buitenlandse Zaken in lijn met het beleid van dat ministerie handelden. Het is namelijk niet aannemelijk dat zij binnen het ministerie naar eigen inzicht opereerden, aangezien in overheidsinstanties als deze doorgaans sprake is van een zekere hiërarchie en ordening in bijvoorbeeld de organisatiestructuur en uitvoering van beleid. Om die reden is het noodzakelijk om de context van hoofdstuk twee te beschrijven, zodat in hoofdstuk drie wetenschappelijk verantwoorde resultaten kunnen worden verkregen die in hoofdstuk vier een bijdrage kunnen leveren aan de *status quo* in de historiografie.

In dat hoofdstuk zullen namelijk de gegevens die uit de brieven worden verkregen worden vergeleken met de historische context uit deelvraag één. Daarmee kan worden gezien wat de resultaten uit het bronnenonderzoek kunnen toevoegen aan de al bestaande historiografie over het revisionisme, teneinde meer inzicht te krijgen in de manier waarop de koloniale beweging haar belangen probeerde te behartigen.

⁹ Michiel Leezenberg en Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2012) 171.

I. Van glorie naar verval

Het ontstaan van de koloniale beweging en haar *Kolonialrevisionismus*

Berlijn tussen november 1884 en februari 1885: in deze periode stond de stad in het teken van een conferentie waarin verschillende Europese staten en de Verenigde Staten bijeen kwamen om te discussiëren over het koloniseren van Afrika. Op de conferentie werden regels vastgelegd over dit proces.¹⁰ De bijeenkomst werd georganiseerd door Otto von Bismarck, de Duitse rijkskanselier. Zelf was Bismarck lange tijd zeer terughoudend geweest met betrekking tot kolonisatie. Hij vond het stichten en onderhouden van koloniën een activiteit die onmeetbare risico's met zich mee kon brengen voor de buitenlandpolitiek en financiën van het Duitse Rijk. Desondanks ging hij in 1884 overstag.¹¹

Over de precieze redenen van Bismarcks omslag bestaat een uitvoerig debat.¹² Wel lijken verschillende burgerlijke pressiegroepen die rond het begin van de tweede helft van de negentiende eeuw waren ontstaan, een rol te hebben gespeeld (zoals uit het onderstaande zal blijken). Deze groepen werden gevormd door aardrijkskundige genootschappen, missionarissen en handelaren. Met de Duitse eenwording in 1871 tot het Duitse Rijk werd kolonialisme van groter belang voor een bredere laag van de bevolking. Naast bovenstaande groepen begon de bourgeoisie namelijk ook interesse te tonen in kolonialisme.¹³ Zij verenigden zich vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw in verschillende koloniale verenigingen. De meest significante daarvan betroffen de Deutsche Kolonialverein (hierna DK) uit 1882 en de Gesellschaft für deutsche Kolonisation (hierna GfdK) uit 1884. In de eerste vereniging bevonden zich voornamelijk industriëlen, bankiers, koopmannen, reders en politici, terwijl de tweede vereniging hoofdzakelijk bestond uit burgers uit de hogere inkomensgroepen van de lagere klasse en de middenstand. Deze verenigingen fuseerden in 1887 tot de in de inleiding genoemde DKG.¹⁴

Verenigingen als de DKG pleitten voor kolonisatie vanuit verschillende beweegredenen. Ten eerste zouden koloniën kunnen dienen als bron voor bepaalde grondstoffen, maar ook als afzetmarkt voor goederen afkomstig uit Duitsland. Ten tweede konden koloniën bijdragen aan het voorkomen van grote emigratiegolven van Duitsers naar de Verenigde Staten. Activisten waren hier voor bevreesd, omdat ze het

¹⁰ Sebastian Conrad, *German Colonialism A Short History* (Cambridge 2012) 36.

¹¹ Conrad, *German Colonialism*, 21.

¹² Vgl. Gründer, *Geschichte der deutschen Kolonien*, 51-60.

¹³ Conrad, *German Colonialism*, 23-25.

¹⁴ Speitkamp, *Deutsche Kolonialgeschichte*, 19-20.

idee hadden dat de Verenigde Staten een smeltkroes van culturen vormden. Daardoor zouden de Duitse emigranten hun Duitse identiteit verliezen en zich niet langer deel voelen van hun voormalige leefgebied. Op andere plekken, zoals in koloniën, zouden ze dat wel kunnen. Ten derde werd kolonialisme aangemoedigd om potentiële binnenlandse economische en maatschappelijke spanningen te kanaliseren. Kolonialisme werd gepresenteerd als een activiteit waar een hele natie zich achter moest scharen, waardoor dergelijke spanningen van secundair belang zouden worden voor die natie. De vierde en laatste beweegreden vormde de overtuiging dat kolonialisme noodzakelijk was om ongecultiveerde volkeren te civiliseren.¹⁵

Het was het derde argument dat in Bismarcks overwegingen tot zijn besluit in 1884 waarschijnlijk een grote rol speelde.¹⁶ In de jaren voorafgaand aan de conferentie van Berlijn hadden enkele Duitse handelsverenigingen al private handelsposten in Afrika gesticht, maar deze kwamen met Bismarcks beslissing onder bescherming van de Duitse staat te staan.¹⁷ Dit betroffen Duits-Zuidwest-Afrika, Duits-Oost-Afrika, Kameroen en Togo. Ze werden vanaf 1884 *Schutzgebiete*: protectoraten van het Duitse Keizerrijk. Bismarck wilde desondanks niet de indruk wekken dat daarmee een keerpunt was gekomen in zijn opvattingen over kolonialisme. De staat zou zich zo min mogelijk met de protectoraten bemoeien en enkel en alleen bescherming bieden. Conflict met andere koloniale machten zou worden vermeden.¹⁸ Tevens zou het bestuur volledig aan de handelsgemeenschappen en koloniale verenigingen worden overgelaten.¹⁹

De bestuursvaardigheden van deze groepen waren echter niet toereikend. Mede als gevolg daarvan brak in 1888 in Duits-Zuidwest-Afrika een opstand van de Herero (een lokale etnische groep) uit. Dit leidde er toe dat de Duitse staat tot het besluit kwam de heerschappij over deze kolonie volledig in eigen handen te nemen. Hiertoe werd overgegaan om een prestigeverlies van het Duitse Rijk te voorkomen. Na de machtsovername in Duits-Zuidwest-Afrika volgden de andere koloniën in snel tempo.²⁰ Tevens werden nieuwe gebieden verworven in China (Jiaozhou vanaf 1898) en de Stille Oceaan (delen van Guinea en Samoa vanaf respectievelijk 1899 en 1900). Zoals al eerder gesteld verloor het Duitse Rijk de controle over al deze koloniën gedurende de Eerste Wereldoorlog, nadat ze bezet werden door troepen van de Entente.

¹⁵ Conrad, *German Colonialism*, 27-29.

¹⁶ Ibidem 21 en 28.

¹⁷ Speitkamp, *Deutsche Kolonialgeschichte*, 23.

¹⁸ Ibidem 24-25.

¹⁹ Ibidem 26 en 30.

²⁰ Ibidem 30.

Het verlies van de controle over de koloniën werd officieel met de totstandkoming van het Verdrag van Versailles op 28 juni 1919. Daarin werd onder artikel 119 opgenomen dat alle Duitse koloniën niet langer bezit waren van het Duitse Rijk. Deze kwamen onder mandaat van een aantal leden van de Volkenbond. Dit betroffen Australië, België, Frankrijk, Groot-Brittannië, Japan, Nieuw-Zeeland, Portugal en de Unie van Zuid-Afrika. De argumentatie daarvoor was dat het Duitse Rijk de koloniën slecht zou hebben bestuurd en zich te buiten zou zijn gegaan aan wanbeleid ten opzichte van de inheemse bevolking.²¹ Gelet op de in de inleiding beschreven definitie van koloniaal revisionisme was dit het startpunt van het koloniale revisionisme. Echter, de daartoe behorende activiteiten lijken al in het najaar van 1918 te zijn gestart, zoals uit onderstaande zal blijken.

De maatschappelijke macht van de koloniale beweging

Met het einde van de Eerste Wereldoorlog liet de hierboven omschreven koloniale beweging weer van zich horen. In november 1918 ontstond in de DKG met het oog op de komende vredesonderhandelingen in Versailles namelijk een vrees dat de koloniën definitief ontnomen zouden worden van het Duitse Rijk.²² Het werd daarom belangrijk om een zo breed mogelijk deel van de Duitse bevolking te overtuigen van de noodzaak van koloniën en met de koloniale beweging samen te laten werken.²³

Dit poogde ze met propaganda die een economische en nationalistische insteek had te bereiken.²⁴ Aanvankelijk lag de nadruk voornamelijk op nationalistische argumenten. De gedachte daarbij was dat koloniën noodzakelijk waren voor de heropleving van Duitsland en om de natie een doel te geven.²⁵ Deze propaganda-campagne begon op 20 januari 1919, één dag na de nationale verkiezingen. Dit moment werd afgewacht, om te bezien hoe de verhoudingen in de Duitse maatschappij zouden komen te liggen. Op deze dag publiceerde de koloniale beweging een oproep waarbij een beroep werd gedaan op de gehele Duitse bevolking. Door middel van een handtekeningenactie moest zij laten weten haar koloniën terug te willen hebben. Teneinde zoveel mogelijk handtekeningen te verkrijgen werden onder meer kranten en plakaten gedrukt en bijeenkomsten georganiseerd.²⁶

²¹ Ibidem 156-157.

²² Helmuth Stoecker (red.), *Drang nach Afrika: die deutsche koloniale Expansionspolitik und Herrschaft in Afrika von den Anfängen bis zum Verlust der Kolonien* (Berlijn 1991) 262.

²³ Stoecker (red.), *Drang nach Afrika*, 263.

²⁴ Mommsen en Osterhammel (red.), *Imperialism and after*, 94-95.

²⁵ Ibidem 97.

²⁶ Stoecker (red.), *Drang nach Afrika*, 267.

De gewenste resultaten werden echter niet behaald. De koloniale beweging had geprobeerd met name de arbeidersklasse te beïnvloeden, maar juist daar bleek weinig succes te zijn behaald. Om deze reden ontstond in het voorjaar van 1920 een discussie binnen de koloniale beweging over het functioneren van de verenigingen. Voorgenomen werd om de propaganda op een zo breed mogelijk deel van de bevolking gericht te houden.²⁷ Tegen deze achtergrond valt wellicht ook te verklaren waarom op 16 september 1922 op initiatief van de DKG de koloniale verenigingen zich bijeen sloten in de Kolonialen Reichsarbeitsgemeinschaft (KORAG) om hun activiteiten te coördineren. Deze activiteiten bestonden uit het organiseren van exposities, voordrachten en feesten. Tevens werden films, onderwijsmateriaal en andere, nieuwe soorten propagandamateriaal gemaakt. Zo werden nu ook ansichtkaarten, insignes en zelfs fietsvlaggetjes met koloniale thematiek onder de bevolking verspreid.²⁸ De nadruk lag desondanks voornamelijk op het uitbrengen van publicaties, zoals de eigen tijdschriften van de koloniale verenigingen.²⁹

Ondanks de uitbreiding van de propaganda was het hen in de daaropvolgende jaren niet gelukt bredere delen van de Duitse bevolking aan te spreken. Klaus Hildebrand stelt namelijk op basis van de deelnemerslijsten van een aantal bestuursvergaderingen van de DKG uit 1925, 1929, 1930 en 1932 dat de leden alleen mensen betroffen die afkomstig waren uit de hogere klassen van de samenleving³⁰ (gezien de periodisering van dit essay worden de laatste twee jaren hier buiten beschouwing gelaten). Volgens Hildebrand zijn deze gegevens representatief voor de demografische structuur van de gehele Duitse koloniale beweging, omdat de DKG het ‘organisatorisches Kristallisationszentrum’ van de beweging in zijn geheel was.³¹

Uit de documentatie over de vergadering van 6 juni 1925 wordt duidelijk dat alleen leden uit het presidium, bestuur en de commissies van de vereniging meededen. In het presidium zaten vrijwel alleen voormalige hooggeplaatste ambtenaren uit het koloniale rijk, zoals Theodor Seitz (voormalig gouverneur van Duits-Zuidwest-Afrika en tussen 1920 en 1930 president van de DKG) en Alfred Meyer-Waldeck (voormalig gouverneur van Jiaozhou). In de aanwezige commissies van de DKG ontbraken de lage- en middenklasse van de samenleving volledig: de laagste sociale posities van de personen daarbinnen behoorden academisch opgeleide personen toe, zoals een pastoor

²⁷ Ibidem 278-279.

²⁸ Speitkamp, *Deutsche Kolonialgeschichte*, 163.

²⁹ Ibidem 163.

³⁰ Klaus Hildebrand, *vom Reich zum Weltreich Hitler, NSDAP und koloniale Frage 1919-1945* (München 1969) 100-101 en 105.

³¹ Hildebrand, *vom Reich zum Weltreich*, 100.

en arts. De aanwezige leden van het bestuur van de DKG blijken veel functies gehad te hebben binnen onder meer het officierskorps en het staatsbestuur.³²

De analyse dat de koloniale beweging faalde in het verder aantrekken van leden wordt verder ondersteunt door de ontwikkeling van de ledenaantallen van de DKG. Waar de vereniging in 1920 nog uit 34.000 leden bestond, waren daar in 1925 nog slechts 15.000 van resterend.³³ Met het oog op deze gegevens wordt ook inzichtelijk waarom in de tweede helft van de jaren twintig een verschuiving te zien is in het type argumenten dat wordt aangedragen in de koloniale propaganda. Waar eerder nationalistische (culturele) argumenten centraal stonden, kwam nu de nadruk te liggen op economische argumenten: de toelevering van grondstoffen en de uitbreiding van de nationale markt werden plots van belang.³⁴ Het is aannemelijk dat daarvoor werd gekozen, omdat voor de lagere klassen (gezien hun sociaal-economische positie) argumenten voor primaire, economische levensbehoeften waarschijnlijk van groter belang waren dan secundaire, nationalistische ofwel culturele levensbehoeften. Die aanname wordt aannemelijker op grond van de thematische aanpassing van de propaganda die tijdens de economische depressie tussen 1929 en 1933 zichtbaar was. In deze periode werd namelijk gesteld dat koloniën de werkloosheid konden verlagen, de noodzaak van buitenlandse valuta zouden verminderen, bevolkingsoverschotten konden opvangen en Duitslands handelsgebied konden vergroten zonder daarmee hinder te ervaren van internationale handelsbarrières.³⁵

Hoewel tegen het einde van de jaren twintig het ledenaantal groeide naar 25.000 leden³⁶, bleef de DKG volgens Hildebrand demografisch beperkt tot de hogere sociale klassen. Op de deelnemerslijst van de vergadering in 1929 ontbreekt in tegenstelling tot de vergadering in 1925 een indeling naar organisatiestructuur: alleen de namen van de deelnemers zijn bekend. Welke functie zij binnen de DKG uitvoerden is dus in de meeste gevallen onbekend, maar duidelijk wordt wel dat alle namen zijn terug te voeren op mensen die een functie hadden binnen het staatsbestuur, leger of economie.³⁷

Resumerend wordt duidelijk dat de maatschappelijke macht van de koloniale beweging zich tussen 1920 en 1929 beperkte tot de hogere klasse van de Duitse bevolking. Ondanks de insteek van de propaganda van de beweging lukte het haar niet om een verandering teweeg te brengen in de situatie zoals die zich in 1920 voordeed.

³² Ibidem 101-103.

³³ Speitkamp, *Deutsche Kolonialgeschichte*, 161.

³⁴ Mommsen en Osterhammel (red.), *Imperialism and after*, 97.

³⁵ Ibidem 97.

³⁶ Speitkamp, *Deutsche Kolonialgeschichte*, 161.

³⁷ Hildebrand, vom Reich zum Weltreich, 104.

II. Geaccepteerd, doch ongewild verlies

Onzekerheid: met dat woord kan de toestand van de buitenlandpolitiek van de Republiek van Weimar in de eerste maanden na de Eerste Wereldoorlog het beste worden gekarakteriseerd. Het was namelijk niet duidelijk wat haar precieze mogelijkheden na de oorlog waren; dat kon pas duidelijk worden met de maatregelen die in het Verdrag van Versailles getroffen zouden worden.³⁸ Die onzekerheid werd waarschijnlijk versterkt door de verschillen die bestonden tussen de Verenigde Staten en Groot-Brittannië enerzijds en Frankrijk anderzijds over de manier waarop het voormalige Rijk moest worden gestraft. Frankrijk wilde de machtspositie van het Duitse Rijk op het Europese continent verkleinen, teneinde zelf een grotere machtspositie te verkrijgen. De Verenigde Staten en Groot-Brittannië wilden het Duitse Rijk daarentegen, op grond van economische belangen, weer inbinden in het internationale systeem.³⁹

Duidelijkheid kwam in de loop van 1919, nog voorafgaand aan het definitieve ontwerp van het verdrag. In mei 1919 werd namelijk een voorlopig ontwerp van het verdrag uitgevaardigd. Daaruit maakte de Duitse regering op dat ze niet licht zou worden bestraft. Niet voor niets beoordeelde het op dat moment regerende kabinet het ontwerp als te ingrijpend.⁴⁰ Het definitieve vredesverdrag dat in juni 1919 werd uitgevaardigd, werd in de Duitse Rijksdag als een 'Unrechtsfrieden' bestempeld.⁴¹ Desondanks besloot een meerderheid toch tot het ondertekenen van het verdrag over te gaan. Het centrale idee daarbij was dat een acceptatie makkelijker tot een herziening zou kunnen leiden.⁴² Het is waarschijnlijk dat tegen deze achtergrond het koloniale revisionisme ook binnen het ministerie van Buitenlandse Zaken een rol begon te spelen. De teruggave van de koloniën was een doel dat ze constant nastreefde in haar buitenlandpolitiek. Daartoe ging ze begin 1919 al een samenwerkingsverband met de DKG aan.⁴³

De informatie die daar tot op heden over is geschreven is beperkt. Klaus Hildebrand en Hartmut Pogge von Strandmann zijn de enige auteurs die dit fenomeen enige aandacht geven, hoewel op een wat abstracte en rudimentaire wijze. Hildebrand stelt slechts dat de relatie bestond uit een financiële ondersteuning van het ministerie

³⁸ Gottfried Niedhart, *Die Aussenpolitik der Weimarer Republik* (München 2013) 1.

³⁹ Niedhart, *Die Aussenpolitik der Weimarer Republik*, 3.

⁴⁰ Ibidem 7-8.

⁴¹ Ibidem 7-8.

⁴² Ibidem 10.

⁴³ Mommsen en Osterhammel (red.), *Imperialism and after*, 97.

aan de koloniale verenigingen. Tevens zou het ministerie met het oog op de betrekkingen met het buitenland meestal een beperkende houding hebben aangenomen ten opzichte van het handelen van de koloniale beweging.⁴⁴ Hartmut Pogge von Strandmann analyseert de relatie uitgebreider. Volgens hem was vanaf het begin van 1919 sprake van een taakverdeling tussen beide partijen. Daarin ondersteunde het ministerie de DKG met financiële middelen voor haar propaganda, terwijl de DKG op haar beurt de pogingen van het ministerie ondersteunde om de koloniale kwestie op elke internationale mogelijkheid aan de orde te brengen. De manieren waarop de DKG haar propaganda verspreidde was een kwestie die grotendeels aan de vereniging zelf werd overgelaten. Het ministerie liet toe dat ze haar doelen met zowel economische als nationalistische argumenten probeerde te bereiken.⁴⁵

De eerste pogingen van het ministerie om de koloniën terug te krijgen werden verricht op enkele internationale conferenties. Dit betroffen de conferenties van Spa (5-16 juli 1920), Cannes (6-13 januari 1922) en Genua (10 april-19 mei 1922). Deze pogingen waren echter alle onsuccesvol.⁴⁶

Ondanks deze eerste mislukkingen hielden de pogingen aan om de koloniën terug te krijgen. De eerstvolgende acties werden in de regeerperiode van Gustav Stresemann (minister van Buitenlandse Zaken tussen november 1923 en oktober 1929, afkomstig uit de DVP) verricht. Ze werden in een nauwer samenwerkingsverband met de koloniale beweging uitgevoerd en gedurende grofweg het eerste jaar van de regeerperiode van Stresemann gecoördineerd door de Kolonialabteilung in het Reichsministerium für Wiederaufbau.⁴⁷ De afdeling kreeg tot doel: '[...] die Weiterentwicklung der abgetretenen Schutzgebiete, die Entwicklung der kolonialen Frage überhaupt und die Möglichkeit der Wiedererlangung von Kolonialbesitz zu verfolgen [...]'.⁴⁸ Daartoe ondersteunde ze niet alleen de koloniale verenigingen, maar ook koloniale ondernemingen met financiële middelen.⁴⁹

In dat kader leverde het ministerie van Financiën een subsidie van 241.000 mark, waarmee onder andere Heinrich Schnee werd gestimuleerd om zijn pamflet *Die koloniale Schuldlüge* te schrijven⁵⁰: 15.000 mark van de totale subsidie was bedoeld voor de vertalingen en distributie van dit pamflet.⁵¹ Het werd in 1924 voor het eerst

⁴⁴ Hildebrand, *vom Reich zum Weltreich*, 70.

⁴⁵ Mommsen en Osterhammel (red.), *Imperialism and after*, 97.

⁴⁶ *Ibidem* 97.

⁴⁷ *Ibidem* 97.

⁴⁸ Gründer, *Geschichte der deutschen Kolonien*, 217.

⁴⁹ *Ibidem* 217-218.

⁵⁰ Mommsen en Osterhammel (red.), *Imperialism and after*, 97.

⁵¹ *Ibidem* 97 en 116.

gepubliceerd en is naar Engelse, Franse, Spaanse en Italiaanse versies vertaald.⁵² Zoals de naam al enigszins doet vermoeden, gaat dit boek over de leugens die volgens Schnee ten grondslag zouden liggen aan de maatregelen die in het Verdrag van Versailles waren genomen ten opzichte van de Duitse koloniën.⁵³ Sebastian Conrad omschrijft publicaties als deze als werken die er primair op gericht waren de beschuldigingen te weerleggen die hadden geleid tot het ontheffen van de koloniën. Daarmee moest ondersteuning worden gevonden voor een teruggave.⁵⁴

Aangezien de Kolonialabteilung vanaf 1 april 1924 in het ministerie van Buitenlandse Zaken werd ondergebracht kwam de coördinatie onder bevoegdheid van dat ministerie terecht. Dit vond naar alle aannemelijkheid plaats, omdat het Reichsministerium für Wiederaufbau in datzelfde jaar werd opgeheven.⁵⁵ Nadat het koloniale departement onder het ministerie voor Buitenlandse Zaken was geplaatst publiceerde het in 1924 een memorandum waarin richtlijnen stonden voor het te voeren koloniaal beleid. Deze richtlijnen werden in november van dat jaar door Stresemann goedgekeurd.⁵⁶ Hoewel daarin werd voorgenomen de koloniale interesse van het Duitse volk zo levend mogelijk te houden met propaganda, werd ook benadrukt zeer voorzichtig met de kwestie om te springen, teneinde de onderhandelingen met de ontwerpers van het verdrag van Versailles niet te verstoren.⁵⁷

Illustratief daarvoor zijn de onderhandelingen voor het Verdrag van Locarno tussen 5 en 16 oktober 1925. Stresemann stelde daar een teruggave van de koloniën voor, maar ondervond hevig verweer van de Britten en Fransen.⁵⁸ Om de onderhandelingen niet te laten mislukken, legde Stresemann zich er uiteindelijk bij neer om de koloniale kwestie geen deel meer uit te laten maken van de slotgesprekken.⁵⁹ Wel werden hiertoe nog pogingen gedaan binnen de Volkenbond en haar mandaatcommissie. Het was al langer een streven van Stresemann om de Republiek van Weimar onderdeel te laten uitmaken van deze organisaties.⁶⁰ Dit lukte respectievelijk in 1926 en 1927. Daarbinnen werd elke kans aangegrepen om de koloniale kwestie aan te stippen en mandaten te verkrijgen, maar ook dit leverde geen successen op.⁶¹ Stresemann overleed op 3 oktober 1929. Zijn opvolger, Julius Curtius,

⁵² Gründer, *Geschichte der deutschen Kolonien*, 220.

⁵³ Conrad, *German Colonialism*, 6-7.

⁵⁴ Ibidem 6.

⁵⁵ Deutsche Digitale Bibliothek, 'Reichsministerium für Wiederaufbau (Bestand)' (versie 23 juli 2015) <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/UXEUNK4XI5V77ECNGPNPFJHFQONNPZBD> (5 januari 2017).

⁵⁶ Mommsen en Osterhammel (red.), *Imperialism and after*, 98 en 116.

⁵⁷ Gründer, *Geschichte der deutschen Kolonien*, 222-223.

⁵⁸ Mommsen en Osterhammel (red.), *Imperialism and after*, 98.

⁵⁹ Gründer, *Geschichte der deutschen Kolonien*, 224.

⁶⁰ Ibidem 223.

⁶¹ Mommsen en Osterhammel (red.), *Imperialism and after*, 98.

zette de voorzichtige aanpak van Stresemann voort. Dat is opvallend, want naast dat hij lid was van de DVP, was hij ook lid van de DKG.⁶²

Doordat met het Duitse buitenlandbeleid in het kader van het koloniaal revisionisme tussen 1920 en 1929 weinig resultaten werden behaald, ontstond een verslechtering van de relatie tussen het ministerie van Buitenlandse Zaken en de DKG.⁶³ Tegen deze achtergrond begon de DKG naar alternatieve politieke mogelijkheden te zoeken om haar belangen te behartigen, waarbij ze nauwe banden met de NSDAP ontwikkelde.⁶⁴

Concluderend kan worden gesteld dat het herkrijgen van de Duitse koloniën een constant doel vormde van het Duitse buitenlandbeleid tussen 1920 en 1929. Wel valt op dat er naargelang de omstandigheden in meer of mindere mate belang aan werd gehecht. Het ministerie probeerde een teruggave op verschillende manieren te realiseren. Centraal stond de diplomatieke optie, waarbij aanvankelijk via conferenties, maar later ook de mandaatcommissie in de Volkenbond, werd getracht de ontwerpers van het verdrag van Versailles in te laten zien wat het belang van koloniën voor de Duitse bevolking was. Daarbij werd ze ondersteund door de koloniale beweging: verenigingen als de DKG publiceerden propaganda om ondersteuning te genereren voor het koloniale revisionisme.

⁶² Speitkamp, *Deutsche Kolonialgeschichte*, 166.

⁶³ Mommsen en Osterhammel (red.), *Imperialism and after*, 98.

⁶⁴ *Ibidem* 99.

III. Boeken als machtsmiddel

De gemoedstoestand van Heinrich Schnee zal waarschijnlijk niet al te best zijn geweest na het verlies van de koloniën. Hij verviel daardoor echter niet in een passieve, verslagen houding. Nadat hij in 1919 naar Berlijn als voormalig gouverneur van Duits-Oost-Afrika was teruggekeerd⁶⁵ werd activisme een centraal onderdeel van zijn leven. Onder andere het ministerie van Buitenlandse Zaken kreeg in die hoedanigheid met hem te maken. Meerdere ambtenaren binnen het ministerie kregen namelijk tussen 1920 en 1923 publicaties van hem toegestuurd. Deze werden met dank en lof ontvangen.⁶⁶ Illustratief daarvoor is een brief van Walter Simons, de minister van Buitenlandse Zaken tussen 25 juni 1920 en 4 mei 1921:

Für Ihre liebenswürdigen Glückwünsche zu meiner Ernennung spreche ich Ihnen meinen herzlichsten Dank aus. Ihr freundliches Gedenken erfreute mich umsomehr [sic], als sie ihm gleichzeitig durch Übersendung des prachtvollen Koloniallexikons Ausdruck gabe [sic], eines Werkes, das, wie mir scheint, mit seiner Gründlichkeit und Gediegenheit in ganz besonderen Massa geeignet ist, der deutschen Sache draussen in der Welt zu dienen und die gegen unsere Kolonialpolitik erhobenen Vorwürfe zu entkräften. Möchte es in diesem Sinne seine Mission erfüllen.⁶⁷

Het werk waar minister Simons in zijn reactie naar verwijst, *Deutsches Kolonial-Lexikon*, werd in 1920 door Schnee gepubliceerd. Dit boek was net zoals het in hoofdstuk twee vermelde *Die koloniale Schuldlüge* er op gericht de beschuldigingen te weerleggen waarmee de Entente-mogendheden de Duitse koloniën hadden ontnomen.⁶⁸ Daarom dient ook dit boek te worden beschouwd als een middel om ondersteuning te vinden voor het herkrijgen van de koloniën.⁶⁹

Het ministerie zag voor zijn beleidsvoering na enige tijd de relevantie in van Schnee zijn publicaties, aangezien op basis van zijn werken een hechte samenwerking tussen beide partijen lijkt te zijn ontstaan. Zo nam het ministerie een actieve rol aan in de distributie van de boeken naar haar ambassades. Dat blijkt uit twee brieven van 18 april 1922 en één brief van 8 mei 1922. Vanuit de ambassades, zo stelt het ministerie, moeten de publicaties dienen voor het creëren van een verandering in de opvattingen

⁶⁵ Conrad, *German Colonialism*, 187.

⁶⁶ Zie daarvoor de brieven onder de nummers 15 tot 24 onder inventarisnummer 31.

⁶⁷ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 28 juni 1920, Simons aan Schnee.

⁶⁸ Conrad, *German Colonialism*, 6.

⁶⁹ Ibidem 6.

van vijandige en neutrale machten over het Duitse kolonialisme. Illustratief daarvoor is onderstaand citaat uit een van de brieven van 18 april 1922:

Für Übersendung Ihrer Schrift „Die deutschen Kolonien unter fremder Mandatsherrschaft“ sage ich Ihnen meinen verbindlichsten Dank. Ich habe mit größtem Interesse Ihre Ausführungen gelesen und kann nur den Hoffnung Ausdruck geben, daß ein möglichst weitgehendes Bekanntwerden der Tatsachen, die Sie in Ihrem Buche besprochen haben, dazu beiträgt, die Ansichten unserer Feinde und der Neutralen in uns günstigem Sinne richtig zu stellen, und so eventuell zur Rückgabe einiger Kolonien an uns zu führen. Von der zuständigen Stelle hier im Amt aus wird, wie ich festgestellt habe, für Verbreitung des Buches durch Versendung an unsere Auslandsvertretungen Sorge getragen werden.⁷⁰

De samenwerking ging verder dan uitsluitend het distribueren van de literatuur naar de ambassades. Het ministerie had namelijk ook een rol in de inhoudelijke vormgeving van de werken van Schnee. Dat blijkt uit correspondentie die tussen 10 en 23 maart 1925 werd gevoerd. Daarin wordt gesproken over bepaalde suggesties voor aanvullingen die door het ministerie in een manuscript voor een toekomstige druk van *Die koloniale Schuldlüge* zijn aangebracht.⁷¹ Deze suggesties hebben voornamelijk betrekking op misstanden die zouden zijn verricht door de landen die het mandaat over de voormalige Duitse koloniën uitvoerden. Ook wordt gesproken over het toevoegen van uitspraken van publicisten en functionarissen uit de landen die het mandaat over de voormalige Duitse koloniën hebben gekregen. Deze zijn voor het ministerie belangrijk, omdat ze de redenen voor het afnemen van de koloniën in een ongunstig perspectief plaatsen voor de landen die over het mandaat van de voormalige Duitse koloniën beschikken.⁷² Dat blijkt bijvoorbeeld uit het volgende citaat:

Zu Seite 124/25 am Ende des Abschnitts heutige gegnerische Anerkennung zur Kolonisation empfehle ich den Zusatz: „General Smuts, dem sicherlich kein Mensch mangelnde Erfahrung in kolonialen Dingen nachsagen darf, hat am 23. Oktober 1923 in London dem deutschen Vertreter Geheimen Legationsrat de Haas ein Schreiben gesandt, in welchem er von der deutschen Kolonialarbeit in Südafrika folgendes sagt: “The Germans settled at various times in various parts of the Union form [sic] one of the most valuable portions of our South African people. And I feel sure that the Germans of

⁷⁰ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 18 april 1922, Knipping aan Schnee.

⁷¹ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brieven 10, 17 en 23 maart 1925, Auswärtiges Amt aan Schnee.

⁷² GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brieven 10, 17 en 23 maart 1925, Auswärtiges Amt aan Schnee.

South West Africa, whose successful and conscientious work in the Territory I highly appreciate, will materially help in building up an enduring European civilisation on the African Continent, which is the main task of the Union.”⁷³

Dit is een verrassend inzicht. Zoals in hoofdstuk twee naar voren komt, was het ministerie degene die in de eerste plaats een mogelijkheid bood voor de publicatie en vertalingen van *Die koloniale Schuldlüge*. Dat het ministerie ook meehielp met de inhoudelijke vormgeving, was nog onbekend. Dit is interessant, omdat het aantoont dat de voormalige Duitse koloniën van grote betekenis waren voor het ministerie.

Naast het bieden van aanvullingen op de literatuur van Schnee en de verspreiding daarvan naar de Duitse ambassades, bevestigen de brieven ook dat het ministerie een rol had in de publicatie van de literatuur in het buitenland. Zo was op 2 juli 1925 contact over een Franse uitgave van *Die koloniale Schuldlüge*. Door een medewerker van het ministerie wordt in deze brief aan Schnee gecommuniceerd dat hij contact heeft gehad met een *Ministerialdirektor* (afdelingshoofd van een ministerie⁷⁴) genaamd Ruppel. Hij zou hebben aangegeven dat het boek via een bekende Franse uitgever moet worden uitgebracht. Daarvoor heeft hij al contact gehad met een uitgever genaamd Marguérite, aangezien hij een ‘opzienbarend’ boek heeft gepubliceerd over de ‘Kriegsschuldfrage’ en de verwachting is dat hij daarmee ook een boek over de ‘Kolonialschuldfrage’ zou willen publiceren. Daarbij wordt aangegeven dat vanuit het ministerie financiën beschikbaar zijn voor een uitgave.⁷⁵

Enkele jaren later, in 1928, is opnieuw contact met dezelfde uitgever over een werk van Schnee (om welke publicatie het gaat wordt niet duidelijk gemaakt). Dit contact verliep echter niet soepel. Marguérite zou namelijk hebben aangegeven dat hij door een Duitse instantie is ingelicht dat Schnee een verspreider van propaganda is en lid van een Duitse organisatie voor veteranen van de Eerste Wereldoorlog, genaamd Stahlhelm. Daarom zou hij niet meer mee willen werken aan de publicatie van het werk van Schnee.⁷⁶ In een latere brief geeft Marguérite aan dat hij van gedachte is veranderd. Hij zou nu wel zijn naam aan het werk van Schnee willen verbinden, maar heeft

⁷³ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 17 maart 1925, Auswärtiges Amt aan Schnee.

⁷⁴ Duden, ‘Ministerialdirektor, der’ (versie onbekend) <http://www.duden.de/node/739579/revisions/1120796/view> (5 januari 2017).

⁷⁵ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 2 juli 1925, Auswärtiges Amt aan Schnee.

⁷⁶ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 23 mei 1928 Kühn aan Eltester.

daarvoor een wat afstandelijker voorwoord geschreven. Na goedkeuring van de Duitse ambassade te Parijs werd opdracht gegeven tot het drukken van de tekst.⁷⁷

Wat de invloed was van de publicatie in Frankrijk is niet te achterhalen uit de onderzochte bronnen, maar er is wel duidelijkheid over de invloed van het pamflet in Engeland. Zo laat de Duitse ambassade in Londen weten dat de vroegere secretaris van de voormalige Britse premier Lloyd George heeft gemeld dat *Die koloniale Schuldlüge* een grote indruk heeft gemaakt in belangrijke politieke kringen. Welke kringen dit precies zijn wordt niet duidelijk uit de brief. Wel is er geschreven dat de mensen in deze kringen door het boek tot het besef zijn gekomen dat koloniën niet alleen voor Duitsland, maar ook voor andere landen van groot belang zijn.⁷⁸ Wat interessant is aan deze informatie, is dat Schnee slaagde in zijn doel om met zijn literatuur ondersteuning te vinden voor teruggave van de koloniën. Via het ministerie kwam hij dus in een positie om macht uit te oefenen op internationaal, politiek niveau.

Naast de rol die het ministerie had in het verspreiden van de literatuur van Schnee in het buitenland, droeg zij ook bij aan de druk en verspreiding van de boeken in de Republiek van Weimar zelf, zo blijkt uit correspondentie van 1 april 1925. Daarin wordt aan Schnee bekend gemaakt dat *Die koloniale Schuldlüge* door een aantal scholen is aangevraagd om op te nemen in het curriculum (hoewel uit de bijlage van de brief duidelijk wordt dat het boek specifiek door Pruisische gymnasia is aangevraagd). Om die reden wordt door het ministerie een nieuwe druk van duizend stuks van het boek aangeboden.⁷⁹ Ook dit is interessante informatie, want er kan uit worden opgemaakt dat Schnee niet alleen op internationaal politiek niveau mensen kon beïnvloeden, maar ook de potentie had om via dat ministerie mensen op nationaal maatschappelijk niveau te manipuleren. Evenwel dient daarbij te worden opgemerkt dat de potentiële invloed daarvan beperkt moet zijn geweest tot een kleine laag van de bevolking, want zoals duidelijk wordt uit het bovenstaande was het gebruik van zijn boeken beperkt tot Pruisische gymnasia. Daarnaast is ook niet duidelijk of alle Pruisische gymnasia het boek in hun lesstof opnamen.

Het ministerie was voor Schnee niet alleen gunstig voor het vinden van ondersteuning van zijn eigen literatuur, maar ook voor die van anderen die het Duitse kolonialisme in een positief daglicht plaatsten. Zo vraagt Schnee in een brief van 30 oktober 1929 aan *Ministerialdirektor* de Haas om een financiële ondersteuning voor de

⁷⁷ GSTA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 12 juni 1928, Kühn aan Eltester.

⁷⁸ GSTA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 19 augustus 1926, Dufour aan Keifs.

⁷⁹ GSTA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 1 april 1925, Eltester aan Schnee.

Brit H.W. Dawson, die het voorwoord voor de Engelse uitgave van *Die koloniale Schuldlüge* vervaardigde. Dawson zou namelijk ook een boek hebben geschreven waarin het Verdrag van Versailles en de koloniale kwestie in een voor Schnee en de regering welgevallige manier worden beschreven. Voor de uitgave daarvan zou de uitgever om een financiële bijdrage van Dawson zelf gevraagd hebben. Om deze onkosten te vergoeden vraagt Schnee aan de Haas om een cheque uit te schrijven aan Dawson.⁸⁰ Hieraan gaf de Haas enkele weken later gehoor.⁸¹

Zoals uit het bovenstaande duidelijk wordt speelden de publicaties van Schnee en derden een grote rol in het samenwerkingsverband tussen hem en het ministerie. Dit was daarentegen niet het enige waar het contact tussen beide partijen betrekking op had. Zo had Schnee ook de mogelijkheid om binnen de Kolonialabteilung van het ministerie mee te praten over het te voeren (koloniale) beleid. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een brief van 30 april 1925. Daarin wordt Schnee uitgenodigd om een bijeenkomst binnen het ministerie bij te wonen over bepaalde ontwikkeling in het voormalige Duits-Oost-Afrika. Met deze ontwikkeling lijkt volgens het ministerie het herkrijgen van de voormalige kolonie in het geding te komen. Het ministerie wenst met kenners van dit gebied deze ontwikkelingen te bediscussiëren en nodigt daarom Schnee uit⁸² (hoogstwaarschijnlijk omdat Schnee tussen 1912 en 1918 gouverneur van Duits-Oost-Afrika was). Daarnaast wordt Schnee op 31 januari 1929 ook door minister Stresemann beloofd om binnen korte tijd enkele door Schnee toegestuurde richtlijnen voor kolonialisme te bespreken. Deze richtlijnen werden door Schnee samen met enkele economen en kenners van het kolonialisme opgesteld. Ze pleitten voor het herkrijgen van koloniën, omdat daarmee in bepaalde grondstoffen kan worden voorzien en de bevolkingsgroepen in Afrika nog niet in staat zouden zijn zichzelf te besturen.⁸³

Uit bovenstaande informatie wordt de indruk gewekt dat Schnee een redelijk grote invloed had binnen het ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij kon desondanks niet al zijn belangen behartigd krijgen. Zo wende hij tot twee keer toe zijn invloed aan om verschillende personen functies te laten vervullen binnen het ministerie, maar kreeg daarover te horen dat dit niet mogelijk was.⁸⁴ Ook probeerde hij voor de Bund der Auslandsdeutschen gedurende zijn periode als voorzitter van die vereniging een

⁸⁰ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 30 oktober 1929 Schnee aan de Haas.

⁸¹ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 11 december 1929 de Haas aan Schnee.

⁸² GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 30 april 1925, Auswärtiges Amt aan Schnee.

⁸³ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 31 januari 1929, Stresemann aan Schnee.

⁸⁴ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brieven 18 maart 1924 Auswärtiges Amt aan Schnee en 9 maart 1926 Schneider aan Schnee.

jaarlijkse financiële ondersteuning van 12.000 mark te krijgen. Daarbij deed hij ook een verzoek voor een eenmalige subsidie van 4.000 mark voor bijeenkomsten van deze vereniging in Dresden en Leipzig.⁸⁵ Ook voor dit verzoek kreeg hij te horen dat het ministerie hem geen financiën kon verstrekken.⁸⁶ Hoewel deze zaken geen betrekking hebben op het koloniale revisionisme, laat het wel zien dat de mogelijkheden voor Schnee beperkt waren tot koloniale aangelegenheden.

Daarbinnen waren de mogelijkheden echter ook niet onbeperkt. Zo werd hem op 26 april 1927 verboden dat hij in een van zijn speeches polemieken mocht voeren tegen buitenlandse mogendheden en het mandaatsysteem:

Das Auswärtige Amt bestätigt Ihre Herrn Brückner heute abgegebene Erklärung dahin, daß Sie in dem Vortrage, den Sie am 8. Mai 1927 in Gera anlässlich der Tagung des Bundes der Kolonialfreunde zu halten beabsichtigen, sich jeder Polemik gegen eine fremde Macht enthalten werden, und daß das Mandatssystem, wenn überhaupt, nur in einer Weise berührt wird, die den Bestrebungen des Auswärtigen Amtes auf Erlangen eines Sitzes in der Mandatskommission nicht nachteilig werden könnte.⁸⁷

Dit sluit goed aan op de beknopte houding die het ministerie aannam ten opzichte van de koloniale beweging, zoals door Klaus Hildebrand beschreven (zie hierboven).

Een andere kwestie waarin de belangen van Schnee niet werden gehonoreerd heeft betrekking op uitlatingen van de Duitse schrijver Emil Ludwig in de Verenigde Staten. Hij heeft zich aldaar volgens Schnee op een voor Duitsland negatieve manier geuit over de 'Kriegsschuldfrage'. Daarom stelt hij aan het ministerie voor om bepaalde voorzorgsmaatregelen te treffen tegen individuen als Ludwig, zoals het beperken van de reismogelijkheden.⁸⁸ Het ministerie ging daar niet in mee. Hoewel ze betreurd dat Ludwig dergelijke uitspraken heeft gedaan, stelt ze ook dat hij een van de meest gelezen Duitse schrijvers in de Verenigde Staten is. Het beperken van zijn reismogelijkheden zou daarom alleen maar aanstootgevend zijn.⁸⁹

Recapitulerend lijkt zich uit het bovenstaande een beeld voor te doen van een relatie waarin een verhouding lag beklonken die bestond uit een zekere evenwichtigheid. Zowel het ministerie als Schnee stond namelijk hetzelfde doel voor

⁸⁵ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 25 maart 1927, Schnee aan Freytag.

⁸⁶ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 4 april 1927, Freytag aan Schnee.

⁸⁷ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 26 april 1927, Auswärtiges Amt aan Schnee.

⁸⁸ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 14 juli 1928, Schnee aan Reichsaussenminister.

⁸⁹ GStA PK, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummer 31, brief 20 augustus 1928, Auswärtiges Amt aan Schnee.

ogen: het terugkrijgen van de koloniën. Schnee hoefde dus binnen het ministerie geen expliciete macht uit te oefenen om het ministerie zijn doelen te laten volgen. Hoewel hij mocht meepraten over de ontwikkeling van koloniaal beleid, was het voor hem doorgaans lastiger om non-literaire koloniaal-revisionistische doelen behartigd te krijgen. Desondanks werd het door de samenwerking voor hem mogelijk om zowel op nationaal als internationaal niveau invloed uit te oefenen met zijn publicaties.

IV. Inperking, maar ook uitbreiding

Op basis van het onderzoek dat in hoofdstuk één is verricht ontstaat een beeld van de koloniale beweging als een organisatie die vanwege de doelen die ze zichzelf rond 1920 stelde vooral op nationaal niveau opereerde. Dat sluit ook goed aan op de taakverdeling die begin 1919 in het kader van het samenwerkingsverband tussen haar en het ministerie van Buitenlandse Zaken was ontwikkeld. De macht die de beweging op dat niveau had was vrij beperkt. Het lukte haar namelijk niet om aansluiting te vinden bij het gros van de Duitse samenleving en bleef daardoor een beweging die ongewild op de hogere klassen van de samenleving gericht was. Haar macht moet om die reden op basis van het al uitgevoerde historiografische onderzoek als beperkt worden omschreven.

In de relatie tussen Heinrich Schnee en het ministerie doet zich daarentegen een ander fenomeen voor. Er ontwikkelde zich een relatie die haar fundament voornamelijk lijkt te hebben gevonden in de boeken die Schnee schreef. Schnee lijkt vanwege het activistische potentiaal van werken als *Deutsches Kolonial-Lexikon* een geschikte partner voor het ministerie te zijn geweest om haar koloniaal-revisionistische doel te ondersteunen. Vanuit die observatie is naar alle waarschijnlijkheid een samenwerking ontstaan. Schnee hoefde daarvoor geen expliciete macht uit te oefenen. Met zijn boeken had hij namelijk het creëren van een verandering in de opvattingen van andere mensen tot doel, teneinde de koloniën terug te krijgen. Dat hoefde hij niet te doen binnen het ministerie, want die stond het al vóór 1920 voor ogen om de koloniën terug te krijgen. Ze konden elkaar echter in het kader van de mogelijkheden die iedere partij bood goed gebruiken voor het gemeenschappelijke doel wat ze nastreefden. Schnee kreeg een grotere hoeveelheid opties om een verandering teweeg te brengen, terwijl het ministerie ook meer opties kreeg om een verandering te realiseren. Zo had Schnee bijvoorbeeld de mogelijkheid om deel te nemen aan de ontwikkeling van koloniaal beleid. Tegelijkertijd werden hem ook beperkingen opgelegd. Zo mocht hij zich slechts op een bepaalde manier uitspreken over de machten binnen het mandaatsysteem. Vanuit dat opzicht stond Schnee in een positie waarin hij relatief minder macht had dan het ministerie. Hij kon immers niet de volledige koloniaal-revisionistische koers volgen die hij wilde uitvoeren.

Op hetzelfde moment kreeg Schnee echter de optie om via de samenwerking externe partijen te beïnvloeden. Zo had hij door de mogelijkheden die het ministerie hem bood de kans om zijn publicaties over een groter gebied te verspreiden. Binnenlands beïnvloedde hij daardoor de curricula van Pruisische gymnasia, terwijl hij

in het buitenland de opinie van belangrijke politici wist te veranderen. Dit zijn interessante gegevens, want het laat zien dat Schnee een machtsbereik had dat niet alleen nationaal, maar ook internationaal reikte. Dit sluit slechts gedeeltelijk aan op het machtsbereik van de gehele koloniale beweging zoals dat in de historiografie weerspiegeld wordt. Gezien het er de schijn van heeft dat de werken van Schnee alleen in de curricula van enkele Pruisische gymnasia werden gehanteerd, bevestigt dat de relatief beperkte machtspositie van de koloniale beweging binnen de Republiek van Weimar. Het was echter nog niet bekend dat de boeken van Schnee ook daadwerkelijk invloed uitoefenden in het buitenland. Zoals in de inleiding vermeld was Schnee de meest gepassioneerde koloniaal-revisionistische activist: daardoor is het aannemelijk dat de mogelijkheden die hij binnen het ministerie had voor het behartigen van zijn doelen, laten zien wat ook voor de beweging an sich de maximale mogelijkheden daarbinnen waren. Vanuit dat opzicht kan worden gesteld dat de macht van de beweging groter was dan tot zover is aangenomen. Niet alleen op een nationaal maatschappelijk niveau, maar ook op internationaal politiek niveau had de beweging via het ministerie invloed.

Conclusie

Bovenstaand onderzoek is begonnen vanuit de vraag wat tussen 1920 en 1929 de machtsreikwijdte van de koloniale beweging in de relatie met het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken vormde. Daartoe is allereerst een analyse gegeven van de macht van de koloniale beweging tussen 1920 en 1929 zoals dat uit de al bestaande historiografie naar voren komt. Uit de analyse is duidelijk geworden dat de beweging in deze periode in een positie stond die onbedoeld in de hogere klassen van de Duitse samenleving geworteld bleef. Vervolgens is in hoofdstuk twee bekeken wat het koloniaal-revisionistische beleid van het ministerie van Buitenlandse Zaken behelsde, zodat kon worden begrepen waardoor de macht van Heinrich Schnee werd mogelijk gemaakt en beperkt. Aansluitend is in hoofdstuk drie bekeken wat de macht van Heinrich Schnee in de relatie met het ministerie van Buitenlandse Zaken was. Daaruit kwam naar voren dat vanwege het gedeelde doel van beide partijen een op het eerste oog gelijkwaardige relatie bestond. Er waren daarentegen ook beperkingen: het koloniaal-revisionistische beleid dat Schnee voor ogen stond werd soms door de regering tegengewerkt, gezien het niet in hun beleidsvisie paste. Gelijktijdig kreeg Schnee door deze verhouding de mogelijkheid om niet alleen binnenlands, maar ook in het buitenland macht uit te oefenen. Die informatie is vervolgens in hoofdstuk vier vergeleken met de informatie uit hoofdstuk een. Daarin werd bevestigd dat de macht van de beweging in de Republiek van Weimar beperkt was. Daarbij werd ook duidelijk dat de boeken van Schnee de Duitse landsgrenzen overschreden en op internationaal, politiek niveau mensen wisten te beïnvloeden. Daarmee is ook de hoofdvraag van dit onderzoek beantwoord: waar op basis van de voorafgaand aan dit onderzoek gepubliceerde historiografie over het koloniale revisionisme alleen bekend was dat de beweging op nationaal maatschappelijk niveau macht had, is met dit onderzoek duidelijk geworden dat de beweging in de relatie met het ministerie van Buitenlandse Zaken ook op internationaal politiek niveau invloed wist uit te oefenen. Om die reden dient de machtsreikwijdte van de koloniale beweging eerder als transnationaal dan nationaal te worden omschreven.

Dit is belangrijke informatie, omdat daarmee duidelijker is geworden op welke manier de koloniale beweging haar belangen probeerde te behartigen. De hoeveelheid empirische bewijslast voor die transnationale machtsuitoefening is echter beperkt. Op basis van de bronnen die in dit essay zijn onderzocht is namelijk alleen duidelijk geworden dat de beweging in een bepaalde politieke kring in Groot-Brittannië invloed had. Tevens is onduidelijk welke kring hiermee precies werd bedoeld. Om te

achterhalen wat de precieze macht was van de koloniale beweging in Groot-Brittannië dient dit nader te worden geanalyseerd. Aansluitend daarop is een andere suggestie voor vervolgonderzoek het bestuderen van de eventuele invloed die Schnee met zijn literatuur in Frankrijk had, aangezien zijn werken ook daar zijn gedrukt. De mogelijke invloed daarvan kon op basis van de in dit onderzoek gehanteerde bronnen niet worden achterhaald. Een opstap voor een dergelijk onderzoek zou documentatie van de Franse uitgever Marguérite kunnen zijn, die *Die koloniale Schuldlüge* in Frankrijk publiceerde.

Een ander punt van kritiek op het gehanteerde bronnenmateriaal is de naar verhouding grote rol van de 'stem' van het ministerie van Buitenlandse Zaken in de correspondentie. Als ook nog de brieven van Heinrich Schnee zelf bestudeerd kunnen worden zou dat zijn intenties en de reikwijdte van zijn invloed wellicht kunnen aanscherpen. Daarnaast kan worden opgemerkt dat in dit onderzoek alleen is gekeken naar de communicatie die via brieven verliep. Misschien hebben Schnee en het ministerie ook via andere middelen gecommuniceerd, bijvoorbeeld via telefoon en/of de destijds nog in gebruik zijnde telegraaf. Natuurlijk is het onmogelijk om te achterhalen wat eventueel telefonisch gecommuniceerd zou zijn, maar een onderzoek naar telegrammen zou de historiografie wellicht verder kunnen aanscherpen.

Deze historiografie is, ondanks de weinige informatie, nuttig geweest voor het inkaderen van de informatie uit de analyse van de correspondentie. Het is echter niet mogelijk geweest om op basis van de wetenschappelijke publicaties duidelijk te maken wat de precieze overwegingen waren van het ministerie om de samenwerking te starten. Ook de bronnen zelf boden geen duidelijkheid. Gegeven het koloniaal revisionistische doel dat in het ministerie aanwezig was, is het zeer aannemelijk dat dit op basis van het activistische potentiaal van de werken van Schnee is gebeurd. Wat de precieze overwegingen van het ministerie daarbij waren is desondanks onduidelijk.

Afsluitend kan in ieder geval worden gesteld dat bovenstaande analyse duidelijk maakt dat het toekomstige onderzoek naar het koloniale revisionisme niet alleen tot Duitse archieven beperkt moet blijven, maar ook in de archieven van andere landen zal moeten worden uitgevoerd. Alleen dan kan de historische significantie van de Duitse koloniale beweging en haar revisionisme ten volste worden ingeschat.

Literatuurlijst

Bronnen

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlijn, VI. HA Familienarchive und Nachlässe, NI Heinrich Schnee, inventarisnummers 21a en 31.

Literatuur

Conrad, Sebastian, *German Colonialism A Short History* (Cambridge 2012).

Deutsche Digitale Bibliothek, 'Reichsministerium für Wiederaufbau (Bestand)' (versie 23 juli 2015) <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/UXEUNK4XI5V77ECNGPNPFJHFQONNPZBD> (5 januari 2017).

Duden, 'Ministerialdirektor, der' (versie onbekend) <http://www.duden.de/node/739579/revision/1120796/view> (5 januari 2017).

Gründer, Horst, *Geschichte der deutschen Kolonien* (Paderborn 1985).

Hildebrand, Klaus, *Vom Reich zum Weltreich: Hitler, NSDAP und koloniale Frage 1919-1945* (München 1969).

Leezenberg, Michiel en Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2012).

Luther, Tammo, *Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933-1938: die Auslandsdeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten* (München 2004).

Mommsen, Wolfgang J. en Jürgen Osterhammel, *Imperialism and After Continuities and Discontinuities* (Londen 1986).

Niedhart, Gottfried, *Die deutsche Aussenpolitik der Weimarer Republik* (München 2013).

Nöhre, Joachim, *Das Selbstverständnis der Weimarer Kolonialbewegung im Spiegel ihrer Zeitschriftenliteratur* (Münster 1998) Google Books e-book. https://books.google.nl/books?id=W7uyhQ_SrN4C&lpq=PP1&dq=isbn%3A3825837645&pg=PP1#v=onepage&q&f=false

Speitkamp, Winfried, *Deutsche Kolonialgeschichte* (Stuttgart 2008).

Stoecker, Helmut (red.), *Drang nach Afrika: die deutsche koloniale Expansionspolitik und Herrschaft in Afrika von den Anfängen bis zum Verlust der Kolonien* (Berlijn 1991).